निमेषेण नद्याः अतिक्रमणम्

डॉ. सुकान्त मान्ना

पाणिनीयव्याकरणे नदी इति एकः पारिभाषिकः शब्दः अथवा संज्ञा। नदी संज्ञा कदा कस्य कथं भवति इति विषयः अत्र सरलतया उपस्थापितः। नदीसंज्ञाम् अत्र अधस्तनचित्राद् अवगच्छन्तु।

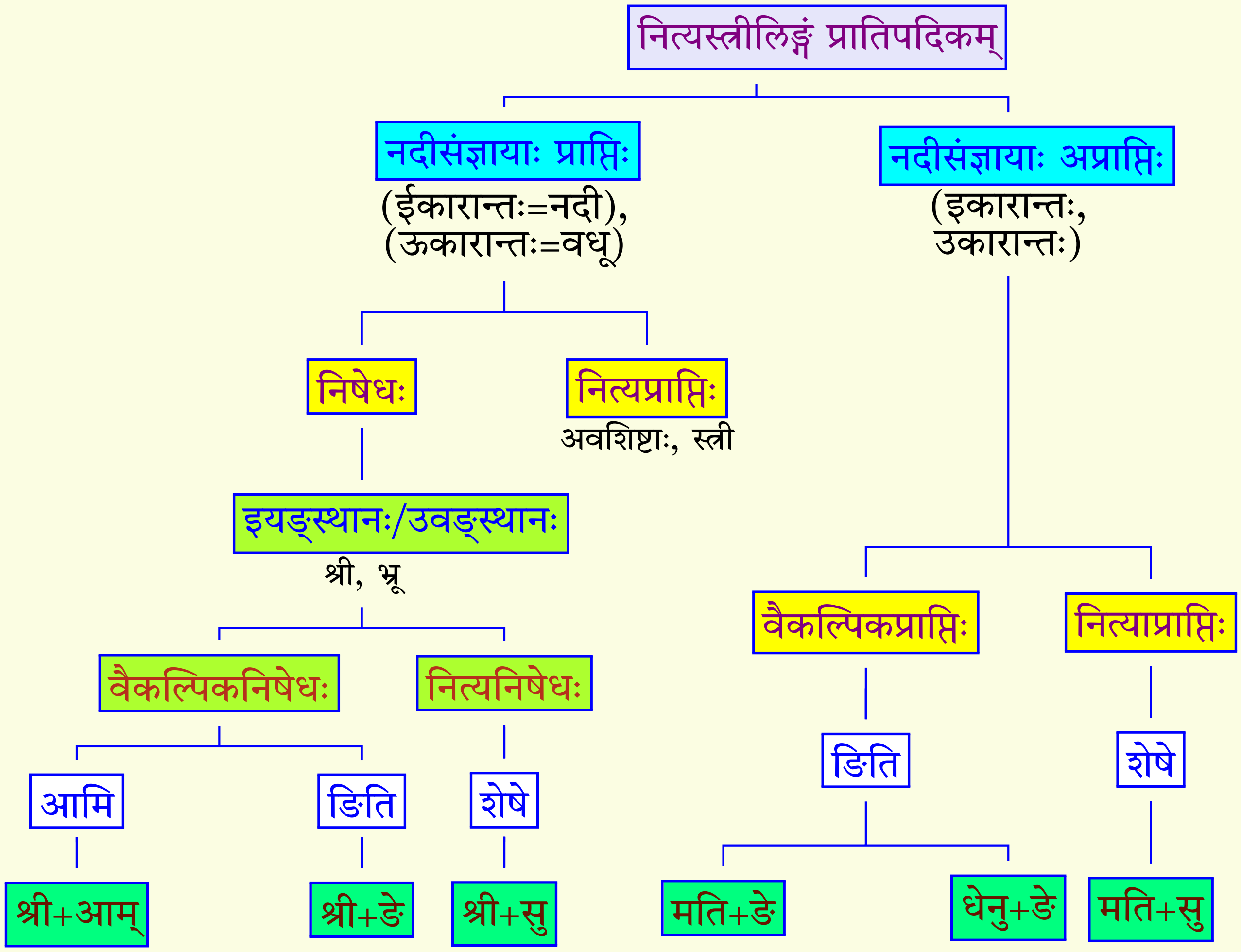

चित्रसारः

नदीसंज्ञा नदी इति संज्ञा कस्य भवति? –शब्दस्य भवति। कीदृशस्य शब्दस्य नदी इति संज्ञा भवति? –यः शब्दः सर्वदा स्त्रीलिङ्गे विद्यते तस्य। पुनः कीदृशस्य? –इकारान्तस्य उकारान्तस्य च शब्दस्य। तत्रापि सामान्यतया यः (दीर्घ)ईकारान्तः/(दीर्घ)ऊकारान्तः तस्य एव नदी इति संज्ञा भवति। तत्र पाणिनीयसूत्रं तावत्– 'यूस्त्र्याख्यौ नदी' [अष्टाध्यायी १.४.३] इति। तत्र सर्वदा स्त्रियां विद्यमानस्य ईकारान्तस्य उदाहरणं गौरी इति। सर्वदा स्त्रियां विद्यमानस्य ऊकारान्तस्य उदाहरणं वधू इति। अनयोः नदी इति संज्ञा भवति। एतस्मात् सूत्रात् सामान्यतया ह्रस्व-इकारान्तस्य ह्रस्व-उकारान्तस्य च नदीसंज्ञा न भवति इति ज्ञायते।

ईकारान्तेषु ऊकारान्तेषु च नित्यं स्त्रियां विद्यमानेषु शब्देषु केषाञ्चन नदीसंज्ञा निषिध्यते। के च ते?

–इयङ्स्थानाः/ उवङ्स्थानाः च नित्यं स्त्रियां विद्यमानाः शब्दाः। अर्थात् येषाम् ईकारान्तानां कदाचित् इयङ्-प्राप्तिप्रसङ्गः अस्ति, येषाम् ऊकारान्तानां च उवङ्-प्राप्तिप्रसङ्गः अस्ति तेषां शब्दानाम्। यथा– श्री इति ईकारान्तः इयङ्स्थानः अस्ति, एवं भ्रू इति ऊकारान्तः उवङ्स्थानः अस्ति। एतादृशस्य शब्दस्य सामान्यतया नदीसंज्ञा निषिध्यते। तत्र 'नेयङुवङ्स्थानावस्त्री' [अष्टाध्यायी १.४.४] इति पाणिनीयं सूत्रम्। तत्रापि पुनः क्वचित् विकल्पेन निषेधः भवति। यदि परम् आम् अथवा ङित् प्रत्ययः अस्ति तर्हि अयं निषेधः विकल्पेन भवति। आमि यथा– **श्री+आम्** इत्यत्र श्री इत्यस्य विकल्पेन नदी संज्ञा निषिध्यते। एवं ङिति यथा– **श्री+ङे** इत्यत्रापि विकल्पेन श्री इत्यस्य नदीसंज्ञा निषिध्यते। तत्र पाणिनीयं सूत्रं तावत्– 'वामि' [अष्टाध्यायी १.४.५] इति 'ङिति ह्रस्वश्च' [अष्टाध्यायी १.४.६] इति च।

अवशिष्टानाम् ईकारान्तानाम्, ऊकारान्तानां, स्त्रीशब्दस्य च नित्यं नदीसंज्ञा भवति।

ह्रस्व-इकारान्तस्य ह्रस्व-उकारान्तस्य च सामान्यतया नदीसंज्ञा न प्राप्ता। ङिति तत्र विकल्पेन नदीसंज्ञा विहिता। तत्र पाणिनीयं सूत्रं तावत्– 'ङिति ह्रस्वश्च' [अष्टाध्यायी १.४.६]। यथा– **मति+ङे** इत्यत्र मति इत्यस्य नित्यं स्त्रियां विद्यमानस्य नदीसंज्ञा विकल्पेन भवति। एवं **धेनु+ङे** इत्यत्र धेनु इत्यस्य नित्यं स्त्रियां विद्यमानस्य विकल्पेन नदीसंज्ञा भवति।

अवशिष्टस्थलेषु नदीसंज्ञा नैव भवति।

कानिचन प्रयोगस्थलानि अस्य कानिचन प्रयोगस्थलानि यथा–

१. **आण्नद्याः – गौर्यै।**

गौरी + ङे [गीरी इत्यस्य ईकारान्तत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गकत्वात् नदीसंज्ञा]
गौरी + आट् + ङे [**आण्नद्याः** इति नदीसंज्ञकात् परस्य ङितः आट्]
गौरी + ऐ [आटश्च इत्यनेन वृद्धिः एकादेशः]
गौर्यै [वृद्धिरेचि]

२. **ह्रस्वनद्यापो नुट् – गौरीणाम्।**

गौरी + आम् [गीरी इत्यस्य ईकारान्तत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गकत्वात् नदीसंज्ञा]
गौरी + नुट् + आम् [**ह्रस्वनद्यापो नुट्** इति नदीसंज्ञकात् परस्य आमः नुट्]
गौरी + नाम् [नामि इति अङ्गस्य दीर्घः]
गौरीणाम् [णत्वम्]

३. **ङेराम्नद्याम्नीभ्यः – गौर्याम्।**

गौरी+ङि [गीरी इत्यस्य ईकारान्तत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गकत्वात् नदीसंज्ञा]
गौरी+आम् [**ङेराम्नद्याम्नीभ्यः** इति नदीसंज्ञकात् परस्य ङेः आम्।]
गौरी+आट्+आम् [आण्नद्याः इति ङित्-प्रत्यये परे आडागमः]
गौर्याम् [आटश्च इति वृद्ध्येकादेशः, यणादेशः]

४. **अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः – नदि।**

नदी+सुँ [सम्बोधने] [नदी इत्यस्य ईकारान्तत्वात् नित्यस्त्रीलिङ्गकत्वात् नदीसंज्ञा]
नदि सुँ [**अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः** इति नदीसंज्ञकस्य अङ्गस्य ह्रस्वादेशः]
नदि [एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः इति ह्रस्वान्तात् परस्य सम्बुद्धेः सुँ-प्रत्ययस्य लोपः]